

De familie Van Gogh te Etten (1875-1882)*

door

ANIETA VAN GEERTRUY

Bij het onderwerp „Vincent van Gogh in Brabant” zullen velen in eerste instantie denken aan Zundert en Nuenen. De vader van de kunstschilder was Nederlands-hervormd predikant en heeft deze functie in beide plaatsen uitgeoefend, in Zundert zelfs 21 jaar. Hier werden de 7 kinderen van Theodorus van Gogh en Anna Cornelia Carpentus geboren en groeiden ze op, behalve het oudste, dat op de dag van geboorte stierf. In Nuenen maakte Vincent veel schilderijen, waaronder het alom bekende „De Aardappeleters”.

Vader Van Gogh heeft echter ook de hervormde gemeente van Etten als dominee gediend en wel van 1875 tot 1882. In deze jaren kwam Vincent langs talrijke omwegen tot de teken- en schilderkunst. Van die fase in zijn leven geven de brieven aan zijn broer Theo¹ een boeiend verslag. Wat voor iemand dominee Van Gogh was voor zijn gemeente, kan - tot op zekere hoogte - het archief van de hervormde gemeente van Etten ons vertellen.²

Het leek de moeite waard om de sfeer van die tijd op te roepen en door het licht te laten vallen op de vader en de relatie tussen vader en zoon, iets meer te gaan begrijpen van Vincents godsdienstige belangstelling en zijn stugge vasthouden aan het schilderen, hoewel alle succes uitbleef.

* In december 1981 was het honderd jaar geleden dat Vincent van Gogh Etten verliet. Drs. C. Th. Lohmann vroeg me hieraan aandacht te willen besteden. De archiefbewaarplaats van de gemeente Etten-Leur bevatte zoveel onbekende gegevens, dat we gemeend hebben het onderzoek te moeten voortzetten. Integratie van literatuur over Van Gogh en de gevonden gegevens leek me de enige mogelijkheid om de betekenis van Etten voor de familie Van Gogh en die van de familie Van Gogh voor Etten te belichten. Drs. C. Th. Lohmann ben ik zeer erkentelijk voor zijn deskundige begeleiding. Ook M. A. M. Voermans en drs. H. G. J. Buijks dank ik voor hun goede raadgevingen.

Etten in de jaren tachtig

De gemeente Etten-Leur (toen nog officieel Etten en Leur) herbergde in de jaren tachtig van de vorige eeuw zo'n 5700 inwoners. Al dertig jaar was de Leurse leerlooier Lucas van Aert er de eerste burger. Veel welgestelden woonden er niet. In 1875 waren er 242 inwoners (uitsluitend mannelijke), dus slechts $4\frac{1}{4}\%$ van het totaal, die aanspraak konden maken op het kiesrecht voor de Tweede Kamer en de Provinciale Staten, doordat zij op zijn minst 20 gulden per jaar betaalden aan rijksbelastingen. Naast een grote boerenbevolking kende de gemeente een uitgebreide variatie ambachtslieden, van schoenmakers tot zeepzieders en koperslagers. De in Leur gevestigde beetwortelsuikerfabriek van de firma Van Breda, Dolk en Van Voss, waar de suikerbaron Sijbrand Heerma van Voss de scepter zwaaide, vormde de grootste werkverschaffer: 225 mensen konden hier hun brood verdienen.

In 1882 kreeg deze firma als eerste vergunning voor het aanleggen van een telefoonverbinding tussen de fabriek op de Zwartenberg en het kantoor in het dorp Leur. Door de nabijheid van de stad Breda, waar veel Ettenaren en Leurenaren hun inkopen deden, gedijde het winkelbedrijf niet zo best. Sinds 1854/5 profiteerde de gemeente van de spoorwegverbinding Roosendaal-Breda. Op dinsdag en vrijdag reden er vrachtkarren van Etten naar Breda. Daarnaast stopten die van Steenberg, Roosendaal, Oudenbosch en Sprundel op Breda ook in Etten. De stoomtram zou nog tot 1890 op zich laten wachten.³

Het overgrote deel van de Ettense bevolking was rooms-katholiek. De voortvarende pastoor Van Wees stimuleerde zijn parochianen tot daadwerkelijke betrokkenheid bij de godsdienstige aangelegenheden: in 1873 werd met vereende krachten achter de bestaande kerkschuur op de Markt begonnen aan de bouw van een neogotische kerk, naar ontwerp van architect Petrus van Genk uit Bergen op Zoom. Op 13 juli 1877 kon de officiële inwijding plaatsvinden.⁴

De protestanten vormden met hun 158 zielen (in 1875) een kleine minderheid. In 1648 waren ze in het bezit gekomen van de middeleeuwse hallenkerk. Het gebouw had toen echter al niet meer zijn oorspronkelijke omvang. Na een brand in 1584, waarbij de kerk grote schade opliep,

waren de zijbeuken van het schip niet meer herbouwd. De middenbeuk werd sterk verkleind bij de bouw van een nieuwe toren in 1771, nadat de oude romaanse toren op 11 januari 1732 was ingestort. De zijbeuken van het voormalige priesterkoor werden in 1821 afgebroken, waarna de middenbeuk daarvan door buitenmuren werd omsloten. Er bleef een eenbeukige kerk over, zoals we die nu nog kennen.

De consulent

Voor de in Breda opgegroeide en in Zundert werkzame dominee Theo van Gogh (1822-1885) was Etten geen onbekende plaats. Het grensde aan zijn gemeente, die zich immers ook over Rijsbergen uitstrekte.⁵ Zijn Ettense collega, Rein Peaux, zal hij, wanneer dat nodig was, zeker wel eens hebben bijgestaan. Na bijna achtendertig jaar de hervormde gemeente van Etten te hebben gediend, overleed Peaux op woensdag 24 juni 1868 na een kortstondige ziekte. Wie moest nu de zaken waarnemen? Op de Leurse dominee Hendrik Jan Dirk Hellen-doorn konden de kerkeradsleden geen beroep doen, want die maakte juist aanstalten om naar de gemeente Raalte (Ov.) te vertrekken. Daarom werd Theo van Gogh uit Zundert gevraagd om als consulent op te treden. Het was de taak van een consulent de belangen van een vacante gemeente te behartigen en de kerkeraad te helpen bij het zoeken naar een nieuwe dominee. Een moeilijke klus werd dit niet. Al gauw waren de kerkeradsleden en de consulent het erover eens dat de zoon van de overleden dominee, Pieter, die in Simonshaven (Z.H.) werkte, de beste kandidaat was voor deze vakature. De lidmaten zullen ingenomen zijn geweest met de keuze van deze in Etten geboren en getogen nieuwe voorganger. Omdat hij toevallig in de pastorie aanwezig was, kreeg hij de beroepsbrief en een staat van het tractement meteen aangeboden. Theo van Gogh, wiens vader ook dominee was, zal het als een eervolle taak hebben beschouwd, deze predikant te bevestigen. Zou hij zelf ook een zoon krijgen, die zijn werk zou voortzetten?

Op 18 oktober 1868 vond de bevestiging plaats. De consulent leidde de plechtigheid in met een citaat uit het evangelie van Johannes 1 : 39a „Wat zoekt gij?” Pieter Peaux antwoordde hierop met een tekst van

Lucas (4:16-19), waarin hij een treffende gelijkenis met zijn eigen terugkeer naar zijn geboorteplaats en het doel daarvan had gevonden.

Zeven jaar bracht dominee Peaux in Etten door. Hij bewoonde de pastorie met zijn vrouw, vijf kinderen, twee dienstbodes en een huisonderwijzeres. Toen de kinderen groter werden kwamen de moeilijkheden. Om een goede schoolopleiding te kunnen volgen, moesten ze het ouderlijk huis verlaten, omdat hiervoor in Etten te weinig mogelijkheden waren. Zo was zijn oudste zoon August al op veertienjarige leeftijd naar Dordrecht vertrokken. Pieter Peaux wilde dat zijn kinderen niet aandoen en besloot zijn ambt neer te leggen en naar Haarlem te verhuizen. Zijn dorpsgenoten liet hij echter niet verweesd achter.

Toen hij zijn besluit eind juni 1875 bekend maakte, werd er een vergadering van de kerkeraad belegd, waarin de naam van een mogelijke opvolger meteen op tafel kwam. In de notulen werd deze niet vermeld, omdat er nog geen aanwijzing was, dat de bedoelde persoon een eventueel beroep zou aannemen.

De intrede

In 1871 was Theo van Gogh vanuit zijn eerste standplaats Zundert naar Helvoirt (N.Br.) vertrokken. De oudste kinderen begonnen langzaam maar zeker uit te vliegen: Vincent en Theo kregen ieder een betrekking bij de internationale kunsthandel Goupil, Anna werd kindermisje in Engeland en Lies kreeg een baan in Tiel.

Op zondag 11 juli 1875 kreeg de dominee tijdens zijn kerkdienst drie leden van de Ettense kerkeraad op bezoek. Thuisgekomen moeten zij een positief verslag hebben uitgebracht van hun Helvoirtse belevenissen, want een week later werd met algemene stemmen besloten dominee Van Gogh te vragen of hij een beroep zou aanvaarden. De uitverkorene schreef op 31 juli aan de kerkeraad: „dat ik na ernstig en biddend be- raad, besloten heb uwe roepstem op te volgen en geef ik ook mijner zijds U.E. de toezegging dat het te volgen beroep, onder in wachtig van hooger zegen, door mij zal worden aangenomen”.⁶

Twee weken later schreef Vincent vanuit Parijs aan zijn broer Theo in Den Haag: „Ik ben blij dat Pa het beroep van Etten heeft aangenomen”.

men".⁷ Het was wel wat voorbarig, want dominee Peaux was namelijk nog steeds niet vertrokken. Onder zijn leiding werden in de kerkeradsvergadering van 8 augustus zes personen op de nominatie gezet voor de komende vakature, waarbij wel werd aangetekend, dat Van Gogh al had toegezegd een beroep te zullen aannemen. Op 22 augustus verliet Pieter Peaux zijn gemeente met een tekst uit I Corinthiërs 13 : 13 „En nu blijft geloof, hoop en liefde, deze drie; doch de meeste van deze is de liefde”.

Jan Gerrit Kam uit de hervormde gemeente van Leur werd consulent. Tegen Peaux' voorbereidende werkzaamheden zal hij weinig bezwaar hebben gemaakt, want op de dag van het afscheid van de dominee werden de voorlopige afspraken omgezet in een kerkelijke beroeping. Vier dagen later kwam Van Goghs schriftelijke instemming bij de kerkerad binnen. Drie afkondigingen in de Ettense gemeente en een verzoek om goedkeuring aan het Classicaal Bestuur in Breda moesten nu nog volgen.

Op 22 oktober lieten vader Van Gogh (53 jaar), zijn vrouw Anna (56) en de kinderen Wil (13) en Cor (8) zich inschrijven in het bevolkingsregister van de gemeente Etten en Leur.⁸ Het gezin betrok de uit 1650 stammende pastorie, die ten westen van de kerk aan de Roosendaalseweg stond. Alleen een gedeelte van het kerkhof scheidde beide gebouwen. Omdat er langs deze weg weinig huizen stonden, zal het er wel vrij en rustig wonen zijn geweest; midden in het dorp en toch vlakbij de door hen zo zeer bewonderde natuur. Ook de terugkeer naar de streek waar hij was opgegroeid en het wonen dichtbij de vele familieleden in Zundert en Princenhage zal Van Gogh als een voordeel hebben gezien. Daarnaast waren de verbindingen beter dan bijvoorbeeld in Zundert; een station was voor deze familie, die zoveel reisde, vrijwel onmisbaar.

De bevestiging in de nieuwe standplaats vond plaats op 24 oktober. Ook deze taak werd niet verricht door de consulent, maar door zijn voorganger Pieter Peaux, die als tekst gekozen had Johannes 9 : 4a „Ik moet werken de werken van Hem die mij gezonden heeft, zolang het dag is; de nacht komt, wanneer niemand werken kan”. Vincent kon de plechtigheid, in tegenstelling tot zijn broer Theo, niet bijwonen, maar leefde wel mee: „Zoowel voor de anderen als voor U ben ik blij, [dat] gij op den dag van de bevestiging te Etten zijn [sic] geweest. Gij moet

mij eens schrijven hoe gij het daar vondt".⁹ Jammer genoeg zijn er uit deze jaren van Vincents broer geen brieven bewaard gebleven, zodat we naar diens eerste indrukken van Etten slechts kunnen gissen.

Theo van Gogh werd de negentiende predikant van de Ettense hervormde gemeente. Hij kreeg de zorg voor 98 lidmaten en 24 catechisanten. Samen met de dominee van Oudenbosch, Jacob Mijs, had hij de zorg voor de hervormde gemeente van Hoeven, die sinds 1816 geen eigen dominee meer had. Wel was er in 1817 voor de ongeveer twintig leden aan de Bovenstraat een nieuw kerkje verrezen, nadat in de Franse tijd de oude kerk aan de katholieken was afgestaan. De administratieve zaken, zoals het bijhouden van notulenboeken en het ondersteunen van diakoniearmen, waren in handen van Mijs. Hier had Van Gogh voorlopig geen omkijken naar. Hoe zijn intrede in Hoeven is geweest, valt bij gebrek aan optekening niet meer te achterhalen.

Voor zijn werkzaamheden in beide gemeenten ontving Theo van Gogh een rijkstractement van f 860,— per jaar. De hervormde gemeente van Etten legde hier nog f 50,— bij. De verdere emolumenten waren vrij gebruik van pastorie en tuin, vrijdom van (personele) belasting voor de eerste vier grondslagen en voor hoogstens twee dienstboden en een vrije bank in de kerk. De hervormde gemeente van Hoeven betaalde f 75,— aan iedere dominee.

Op 29 november woonde de nieuwe predikant voor het eerst de vergadering bij van kerkvoogden en notabelen. Hierin werd hij benoemd tot secretaris van dit college, dat belast was met de financiële administratie en het beheer over de verschillende fondsen en goederen. Er werd besloten veertig gulden uit te trekken voor de aanschaf van zes petroleumlampen, die tot verlichting bij de godsdienstoefening van Oudejaarsavond zouden dienen. Natuurlijk werden de lampen ook daarna gebruikt.

In dezelfde vergadering werd ook een verzoek van de weduwe Kerstens behandeld, die wegens doofheid op haar zitplaats in de kerk de dominee niet kon verstaan en daarom een zitplaats dicht bij de preekstoel wilde huren. Het college toonde zich niet karig: tussen de voorste rij stoelen en de preekstoel zou nog een rij worden geplaatst, die tegen dezelfde prijs als de overige zou worden verhuurd.

Nog andere zaken van materiële aard, waarbij de belangen van de hervormde gemeente in het geding waren, vroegen weldra de aandacht van dominee Van Gogh. Na vele discussies en onderhandelingen, die meer dan twee jaar hadden geduurd, had het gemeentebestuur in 1875 besloten twee nieuwe brandspuiten aan te schaffen voor een bedrag van f 3166,—. Voor de berging van het nieuwe materieel moest het brandspuithuisje worden vergroot. Dit stond tussen de kosterswoning en het gemeentehuis, op grond van de hervormde gemeente. Met enkele kerkbestuursleden werd in het voorjaar van 1875 mondeling over de vergroting en de afstand van de daarvoor benodigde grond onderhandeld, zonder dat het tot echte afspraken kwam.

Dominee Peaux verliet op 22 augustus 1875 Etten, waarop het gemeentebestuur zijn kans waarnam. Op 31 augustus moest een veront-ruste consulent Jan Gerrit Kam aan het Provinciaal College van Toezicht in 's-Hertogenbosch rapporteren: „Het genoemde huisje ligt op het oogenblik geheel en al afgebroken en de fundamenten uitgegraven”¹⁰ zonder dat er voor de uitbreiding een officiële vergunning is verleend. De consulent wees er het gemeentebestuur op, dat een besluit van kerkvoogden en notabelen tot het vervreemden van onroerende goederen aan de goedkeuring van het Provinciaal College van Toezicht is onderworpen. Tijdens de op 30 augustus gehouden vergadering van kerkvoogden en notabelen werd besloten het verzoek tot kosteloos overgeven van de grond niet toe te staan. Men zag liever „dat nu het genoemd huisje geheel is afgebroken, het ook voor altijd mocht verwijderd blijven, en dat de kerkewoning daardoor meer waarde zou hebben en ook voor vergroting vatbaar zijn”.¹⁰

Nu bevond zich de hoofdingang van de kerk niet daar waar je die zou verwachten, namelijk aan de straatzijde bij de markt. De middeleeuwse kerk was, zoals gebruikelijk, zo gebouwd dat het priesterkoor naar het oosten was gekeerd, in de richting van het Heilig Land. Thans nog ligt op het industrieterrein Vosdonk tussen de Roosendaalseweg en de spoorlijn, de Oude Kerkstraat. Die weg liep vroeger in een rechte lijn naar de kerk, zodat de toren met de hoofdingang wel aan de straatzijde stond.

Voor de kerkgangers uit het noord-oosten van Etten nu was de doorgang tussen het brandspuithuisje en het gemeentehuis van grote betekenis. Hierlangs konden ze vlugger hun doel bereiken dan via de Roosendaalseweg. Een verbreding van het brandspuithuisje zou voor de doorgang nadelig zijn. Voor het gemeentebestuur zal dit obstakel, na alle moeilijkheden over de financiering van de brandspuiten, net iets te veel geweest zijn; tot mei 1876 werd de hele zaak verdaagd. De nieuwe brandspuiten overwinterden in een schuur.

In de vergadering van kerkvoogden en notabelen van 1 juni 1876 werden twee voorstellen van de gemeenteraad besproken: de gewenste vergroting zou kunnen worden verkregen door het brandspuithuisje meer naar voren te bouwen, maar dit zou ten koste gaan van het uitzicht van de aangrenzende gebouwen of men zou het huisje tegen de zijmuur van het raadhuis kunnen plaatsen, waarvoor echter grond van de hervormde gemeente zou moeten worden verkregen. Het gemeentebestuur stond vooral achter het laatste voorstel, omdat „door de verplaatsing van het voetpad langs de woning bij uwe kerkelijke gemeente in eigendom en thans bij J. D. Claes in gebruik, dit woonhuis grootelijks gebaat wordt en tevens de algemeene belangen worden benaderd. Het bedoelde voetpad zal door de gemeente op eene gemiddelde breedte van twee meter worden aangelegd en onderhouden”.¹¹ De precieze maten van het voetpad werden echter niet genoemd. Dominee Van Gogh had hierover reeds een brief terug geschreven en de reactie daarop zou worden afgewacht, alvorens een beslissing te nemen.

Kerkvoogden en notabelen bleken in grote lijnen de voorkeur van de gemeenteraad te kunnen volgen, maar wensten de aanleg en het onderhoud van het voetpad in eigen hand te houden. De (burgerlijke) gemeente zou dan de kosten moeten betalen en voor voldoende gebruikte stenen moeten zorgen. In totaal zouden ongeveer 29 centiares grond à één gulden worden overgedragen aan de gemeente.

Op 1 augustus werd met de wederopbouw van het bewuste brandspuithuisje begonnen, maar bij even nameten bleek, dat de zijmuur niet op de afgesproken plaats kwam te staan: voor het pad bleef bij de ingang aan de Markt maar 2.50 m over en geen 3 m en bij de achterkant van het huisje 1.89 m en geen 1.95 m zoals door het gemeentebestuur was

toegezegd. De dominee zond daarop een schrijven aan de wethouder met kennisgeving van deze „begane dwaling en met een verzoek van herstel ervan”.¹² Daarop kwamen burgemeester Lucas van Aert en wethouder Takx persoonlijk bij de dominee verklaren „dat deze dwaling onwillekeurig was begaan, dat zij het werk onmiddellijk zouden staken (. . .) terwijl zij zich verbonden de reeds opgetrokken muur maar te zullen laten afbreken, teneinde de bedoelde breedte aan het voetpad te kunnen geven”.¹² Van Gogh deed zijn best om het gemeentebestuur toch nog ter wille te zijn, al viel dit niet mee. Een vergadering beleggen voor kerkvoogden en notabelen bleek moeilijk, omdat het net oogsttijd was. Daarom stelde hij hen schriftelijk op de hoogte en kreeg toestemming voor het veranderen van de afgesproken afmetingen.

Ofschoon er nog wel enkele moeilijkheden waren, gaf Van Gogh toch duidelijk de voorkeur aan zijn nieuwe standplaats, want op 17 september 1876 maakte hij tijdens de kerkdienst bekend dat hij bedankt had voor een beroep uit de hervormde gemeente van Zundert.

Vincent in de kunsthandel

De tweeëntwintigjarige zoon van dominee Van Gogh, Vincent, was al tien jaar het huis uit toen zijn ouders naar Etten kwamen. Voor zijn schoolopleiding had hij in Zevenbergen en Tilburg gewoond. Vanaf 1868 werkte hij voor de kunsthandel Goupil en Cie in Den Haag, Londen en, na 15 mei 1875, met groeiende tegenzin, in Parijs. Hoe belangrijk de volgende zeven jaar die dominee Van Gogh in Etten doorbracht, voor Vincent waren beschrijft hij onbewust aan zijn vier jaar jongere broer Theo, die bij dezelfde kunsthandel in Den Haag werkte: „Maar weet dit - wij beiden moeten zien dat wij den tijd tusschen nu en den leeftijd van 30 jaar of daarboven doorkomen en moeten ons wachten voor zonde - wij zijn eenmaal in het leven, welnu wij moeten een goeden strijd strijden en wij moeten mannen worden dat zijn wij nog niet, geen van beiden - er is iets grooters in de toekomst, dat voorzegt mijn geweten mij; wij zijn niet wat anderen zijn, welnu maar wij kunnen trachten het te worden”.¹³ Die strijd werd voor Vincent wel heel erg zwaar en steeds bleek het ouderlijk huis een baken in woelige zee.

Het beeld dat hij van zijn vader had, veranderde daarbij echter sterk. In 1875 adoorde hij deze man, die „door het gebed en de vrucht daarvan - geduld en geloof, en door den Bijbel, die een licht op zijn pad en een lamp voor zijn voet was”¹⁴ zo'n bewonderenswaardig man geworden was. Uitspraken van hem als „verstand en gevoel moeten samen gaan”¹⁵ en „vergeet de geschiedenis van Icarus, die naar de zon wou vliegen en op zekere hoogte gekomen, zijn vleugels verloor en in zee viel, toch niet”¹⁶ gaf hij op bemoederende wijze door aan Theo. Daarbij vergoedde hij het zo vroeg uit huis zijn als „Wie zijn ouders liefheeft, moet hen achterna het leven door”.¹⁷ De wegen van vader en zoon lijken inderdaad steeds meer parallel te zullen lopen, maar uiteindelijk gaat Vincents weg in een richting, die voor zijn vader steeds onbegrijpelijker wordt en confrontaties kunnen dan ook niet uitblijven.

Door alle tegenzin en verveling bij zijn werk verlangde Vincent er hevig naar zijn familie weer te zien tijdens de kerstdagen van 1875. In september begon hij al voor de reis naar Etten te sparen en in oktober de weken af te tellen. Deze reis, gepland in de drukste tijd van de kunsthandel in Parijs, werd een van de oorzaken van het verlies van zijn baan. De gelukkige roes van het samenzijn met ouders, broers en zussen en de kerstsfeer zal bij zijn terugkeer in Parijs gauw verstoord zijn geweest: per 1 april 1876 kreeg hij zijn ontslag aangezegd. Theo werd als eerste op de hoogte gebracht en hoewel hij zich stoer uitdrukte, begreep hij dat het niet makkelijk zou worden iets anders te vinden.

Dat beide domineeszoons in de kunsthandel terecht waren gekomen, hadden ze te danken aan broers van hun vader. Drie van hen hadden hierin hun fortuin gevonden. Zo was oom Vincent, die in Princenhage woonde, de grondlegger van de Haagse zaak van de firma Goupil.¹⁸ In huize Van Gogh was het praten over kunst dan ook niets ongewoons. Theo en Vincent wisselden regelmatig reproducties uit via firmazendingen, waarmee ze hun kamer versierden. Bij verjaardagscadeautjes werd er altijd gedacht aan kunstzinnige afbeeldingen of boeken.

Nu Vincent het na Londen ook in Parijs verbruid had, zag het er inderdaad slecht uit. Drie maanden lang zocht hij naar een nieuwe werkring tot hij op de dag van zijn vertrek naar Etten een brief ontving uit Ramsgate in Engeland, waarin hem een voorlopig onbezoldigde onder-

wijzersbaan werd aangeboden. De dreigende werkeloosheid werd omgezet in een ruim twee weken durende vakantie.

Lesgeven en prediken

Op Goede Vrijdag, 17 april 1876, reisde Vincent af naar Engeland, waar ook zijn zuster Anna verbleef. Hij kwam in Ramsgate terecht op een kostschool met 24 jongens tussen de tien en veertien jaar, die onder leiding stond van Mr. Stokes. Ver van huis zocht Vincent zijn weg steeds dichter bij het beroep van zijn vader. Na ruim twee maanden verwisselde hij de school van Mr. Stokes voor die van de methodisten-dominee Mr. Jones in Isleworth. Naast het geven van onderwijs mocht hij hier ook het bijbelwoord verkondigen. Hij hield hier, uiteraard in het Engels, zijn eerste preek, waarover hij aan Theo schreef: „Uw broer was wel ontroerd, toen hij stond aan den voet van de preekstoel en zijn hoofd boog en bad: Abba Vader, in Uwen naam zij ons begin”.¹⁹

De Noordzee scheidde Vincent en zijn ouders en voor informatie over zijn doen en laten waren zij op hem aangewezen. Op hun vraag hoe Mr. Jones zijn inkomen verkreeg, wilde hij liever in een gesprek ingaan en dit kwam er pas met Kerstmis. Wel maakte hij in zijn brieven tekeningen van de gebouwen waarin hij vertoefde, zoals hij ook later de pastorie en de kerk van Etten weergaf, nog voordat hij zich volledig aan het teken- en schilderwerk zou overgeven.

Ondertussen kreeg dominee Van Gogh in oktober zijn zoon Theo ziek thuis. Toen hij herstelde, maakten ze samen een voettocht in de sneeuw naar St. Willebrord. Het wandelen was voor de dominee niet alleen een aangenaam tijdverdrijf, maar soms ook een barre noodzaak. Eind november was er veel sneeuw gevallen, zodat het door moeder Van Gogh bestelde rijtuig er onmogelijk doorkon; de dringende tocht naar Hoeven moest te voet worden afgelegd. Onder het devies „de duivel is nimmer zoo zwart of ge kunt hem wel onder de oogen zien” toog de predikant erheen, „hoewel het stormde, gepaard met ijzel, zoodat de wegen spiegelglad waren”.²⁰ Voor Vincent was dit weer een van z'n vaders heldendaden. Door heimwee overvallen, begon hij verlangend uit te kijken naar het komende samenzijn, want „Brabant is toch Brabant,

en 't vaderland is toch het vaderland, en landen der vreemdelingschappen zijn landen der vreemdelingschappen".²¹

In de boeken

De kerstdagen van 1876 zullen een gezellige drukte teweeg hebben gebracht in de Ettense pastorie. Het hele gezin was herenigd: Anna en Vincent waren overgekomen uit Engeland, Theo uit Den Haag en Lies waarschijnlijk uit Dordrecht. Toch moesten er ook zwaarwichtige zaken besproken worden: de baan bij Mr. Jones bood te weinig vooruitzichten voor Vincent's toekomst. Met behulp van oom Vincent werd er een plaatsje vrijgemaakt bij de boekhandel Van Blussé en Braam in Dordrecht. Weer kwam Vincent in het voor hem ongeschikte handelsvak. „Wat nu dat andere betreft, dat laat ik daarom niet varen. Pa's geest is zoo groot en zoo veelzijdig uitgebreid, en onder alle omstandigheden hoop ik, [dat] zich daarvan iets in mij zal ontwikkelen".²²

Voor hij zich op 21 januari 1877 naar zijn nieuwe werkkring begaf, genoot hij met volle teugen van zijn Ettense vakantie. Hij woonde de kerkdiensten van zijn vader bij, bezocht familieleden, waaronder oom Vincent in Princenhage, en „de Roomsche kerk, waar avonddienst was, het was een mooi gezicht, al die boeren en boerinnen met hun zwarte kleeren en witte mutsen, en de kerk zag er zoo vriendelijk uit bij het avondlicht".²³

Nu Vincent weer in Nederland woonde werden de familiebanden stevig aangehaald. Aan Theo schreef hij: „het is mij soms zulk een heerlijke gedachte, [dat] wij weer dezelfde grond onder de voeten hebben en dezelfde taal spreken".²⁴ Hij kon in februari zijn vaders verjaardag meevieren en dominee Van Gogh zocht zijn zoon in Dordrecht op, waarbij ze samen wandelden en het museum bezochten. Hij spoorde Vincent en Theo verschillende malen aan samen familie in Amsterdam te bezoeken.

Het werk in de boekhandel interesseerde Vincent niet zo bijster veel. Hij kende maar één boek: de bijbel. Daar las hij in, daar las hij uit voor, die vertaalde hij, om misschien ooit net als zijn vader . . . Zijn werkgever, de heer Braam, memoreerde in 1914, hoe hij Vincent een keer boos had

zien worden op zijn waarschuwing: „vind je het toch niet treurig, dat je vader het niet verder gebracht heeft, na zooveel jaren, dan tot Etten en Leur?” Nee, „Zijn vader was daar volkomen op zijn plaats, - de echte herder”.²⁵

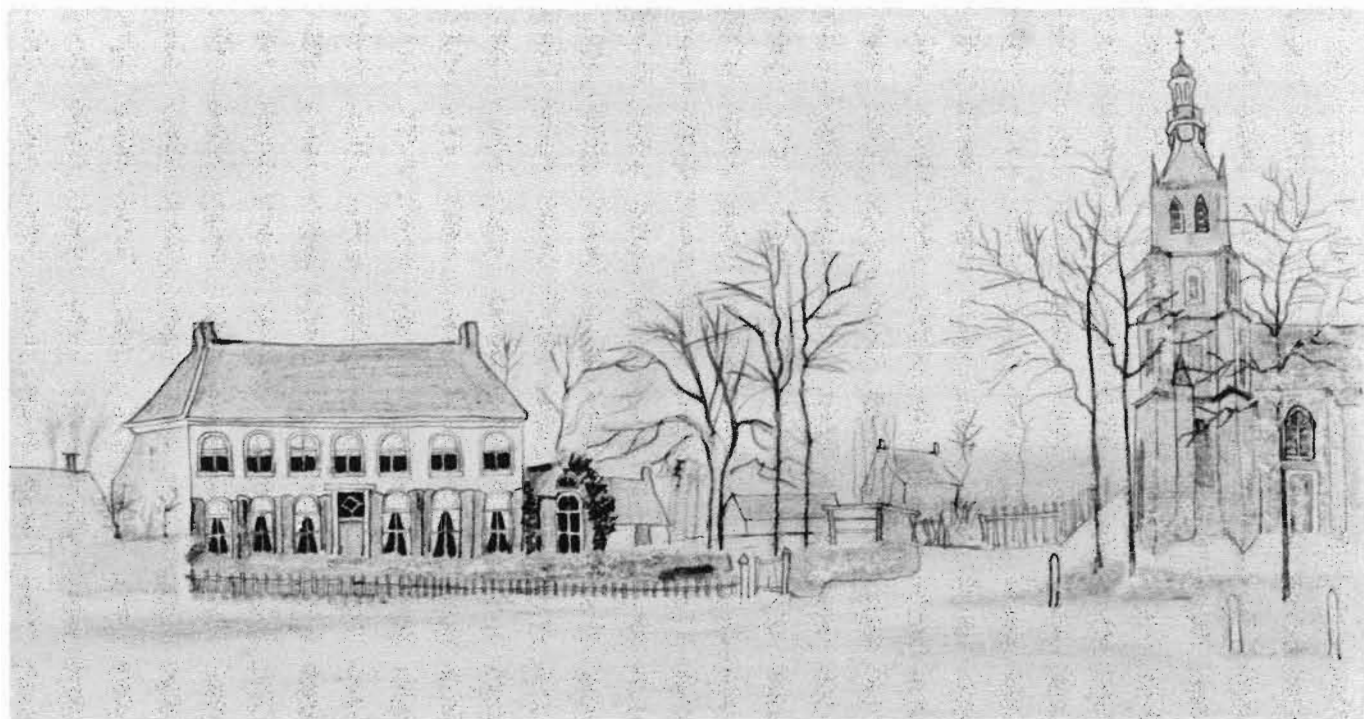
In deze tijd vernemen we ook van Vincent wat dominee Van Gogh met zijn zoon voorhad: „of er ook iets mocht gebeuren zoodat ik mij niet bijna, maar ook geheel eraan kon overgeven hem te volgen, altijd heeft Pa er mij op aangezien, och! mocht het tot stand komen en er zegen op rusten”. „Er is in onze familie (. . .) altijd zoover men kan zien, van geslacht tot geslacht iemand geweest die Evangeliedienaar was. Waarom zou die stem ook niet in dit en in volgende geslachten worden gehoord?”²⁶

Vincent deelde in Dordrecht een pensionkamer met een onderwijzer P. C. Görlitz. Toen er aan de lagere school te Leur een vacature was, zond Vincent hem erheen om te solliciteren. Hij kon op de Ettense pastorie logeren. Voor moeder Van Gogh was dit een mooie gelegenheid om te informeren hoe het met haar oudste zoon ging. Omdat ze de waarheid vroeg, kreeg ze te horen hoezeer hij er naar verlangde om predikant te worden. Görlitz bracht bij zijn terugkeer Ettense bloemen mee voor zijn kamergenoot.

Begin april stond Vincent onverwacht voor de deur van zijn ouderlijk huis. Hij had vernomen dat de tuinman van de Zundertse pastorie op sterven lag en was er onverwijld heengegaan. De weg van Oudenbosch naar zijn doel had hij te voet afgelegd. Hij bezocht tevens oude bekenden, familie en daarna zijn ouders. Zijn terugkeer naar de boekhandel in Dordrecht zou niet van lange duur zijn. Het was in het gezin Van Gogh duidelijk geworden, dat het Vincent ernst was met zijn verlangen om predikant te worden en men overlegde nu hoe hij in staat kon worden gesteld deze wens te vervullen.

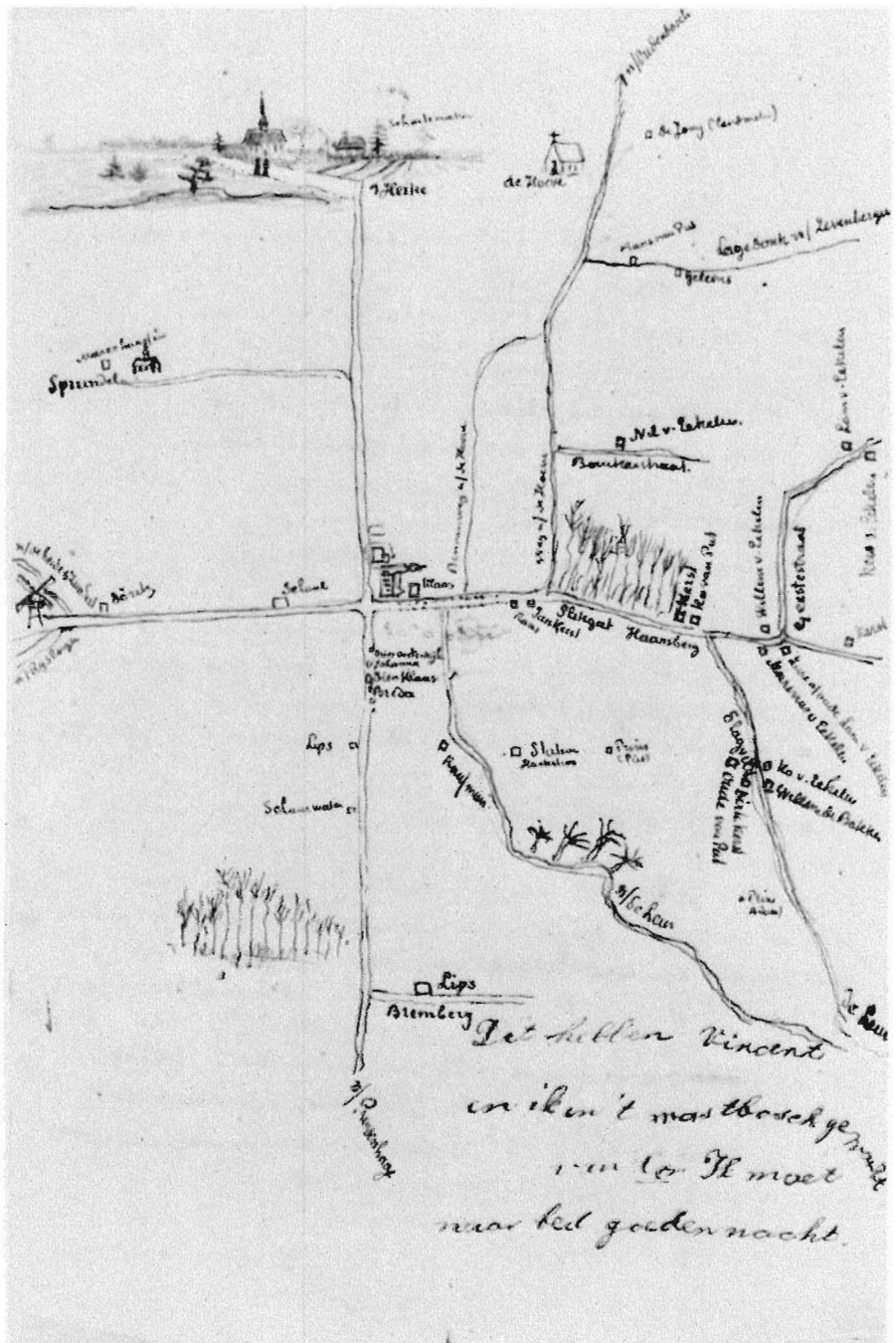
Het Ettense kerkhof

Intussen deed zich in Etten binnen de hervormde gemeente weer een moeilijke kwestie voor, die de aandacht van dominee Van Gogh opeiste. Het was een juridisch nogal ingewikkelde zaak. Misschien had er een

2. Deze tekening van de Ettense pastorie en kerk maakte Vincent in april 1876.

Vincent van Goghmuseum, Amsterdam

3. De door Vincent en zijn broer Cor in 1876 vervaardigde schets van Etten en omgeving.

Vincent van Goghmuseum, Amsterdam

4. De rijksweg Breda-Roosendaal te Etten (ca.1900), met links de notariswoning en rechts de pastorie van de hervormde gemeente.

Collectie A. M. C. Dekkers, Oudenbosch

5. Ds. Theodorus van Gogh (1822-1885).

Foto eigendom
hervormde gemeente Etten-Leur

recht te hebben op het kerkhof, alleen al omdat de kerk anders ontoegankelijk zou zijn. Er zou heel wat geredetwist worden alvorens de hervormde gemeente vijftig gulden per afgestane are ontving.

Dominee Van Gogh keek het allemaal na in de archiefstukken van de kerk en ontdekte zelfs een situatieschets, die aangaf hoe het er voor de komst van de Roosendaalseweg uitzag. Hij tekende deze na en gaf de veranderingen weer, zodat duidelijk werd om welk hoekje grond het ging. Ook burgemeester en wethouders wilden de zaak onderzoeken. Nu kadastrale gegevens en kerkelijke archiefstukken elkaar tegenspraken zou een rechterlijke uitspraak uitsluitend kunnen geven over de eigendom van de grond, maar voor zo'n klein stukje wilde het gemeentebestuur het niet zover laten komen. De dominee vreesde dat het recht van eigendom verjaard zou kunnen zijn, doordat de hervormden er nooit aandacht aan hadden besteed. Per are wilde het kerkbestuur dezelfde prijs berekenen, die bij de vroegere overdracht van het gedeelte kerkhof was betaald. Er zou een bepaling worden toegevoegd, dat er op de grond niet mocht worden gebouwd en dat er hoogstens een beplanting van 2 meter hoogte of een hekwerk van 1 meter mocht worden aangebracht. Dit omdat anders het uitzicht van de pastoriebewoners zou worden gehinderd. Het geschil kon worden bijgelegd, doordat op 25 februari 1878 een akte van dading werd opgemaakt. Daarbij werd aan de burgerlijke gemeente het noordelijk gedeelte gratis afgestaan, het zuidelijk gedeelte kwam aan notaris Van der Ven, die voor de transactie een bedrag van f 68,25 in het kerkefonds moest storten.

Zo'n extraatje kon de hervormde gemeente best gebruiken. Zij had voor de noodzakelijke uitgaven jaarlijks slechts een bescheiden bedrag van f 500,— beschikbaar. Daarvan kwam nauwelijks de helft uit de opbrengst van beleggingen en huren. Het rijk gaf een bijdrage van zestig gulden. Het resterende geld moest van de gemeenteleden komen door betaling voor zitplaatsen in de kerk, bij collecten en begrafenissen. Van deze inkomsten was vijftig gulden voor de predikant bestemd. De koster, voorlezer, organist en orgeltrapper ontvingen samen f 117,—. Aan het Classicaal Bestuur werd een tientje betaald. Daarnaast moest er geld zijn voor energiekosten en het nodige onderhoud aan de kerk en het kerkhof.

In de vergadering van kerkvoogden en notabelen van 24 februari

1878 werd bepaald dat er een laken baarkleed zou worden aangeschaft, dat bij begrafenissen kon worden gehuurd voor één gulden. Voor minder draagkrachtigen zou de prijs worden verlaagd. Tijdens dominee Van Gogh's Ettense periode werden er achtendertig personen begraven. Eind 1878 schreef Vincent aan zijn broer: „en zegt niet Pa zelf ook: 'ik spreek nergens liever dan op het kerkhof, want aldaar staan wij allen op gelijken grond, aldaar staan wij niet alleen op gelijken grond, maar aldaar gevoelen wij dat ook altijd'”.²⁸

Gemotiveerd aan de studie

Vincent logeerde in mei 1877 weer enkele dagen op de pastorie in Etten. Daarna vertrok hij naar Amsterdam. Zijn ouders hadden de knoop doorgehakt. Wilde hij werkelijk dominee worden, dan zou hij theologie moeten kunnen studeren aan een universiteit, maar daarvoor zou hij dan eerst het Staatsexamen Gymnasium moeten afleggen.

Dominee Van Gogh had in zijn jeugd niet te kampen gehad met een gebrekkige opleiding, omdat hij in zijn woonplaats Breda de Latijnse school kon volgen en daarna, door een beurs, in staat was gesteld aan de Utrechtse universiteit te studeren. Voor de in Zundert opgroeiende domineeszoon lag het wat moeilijker. Daar waren geen goede scholen, die de mogelijkheid van een universitaire studie waarborgden. Zou vader Van Gogh in Vincent een toekomstige dominee hebben gezien, toen hij hem in Zevenbergen naar kostschool zond en in Tilburg naar de H.B.S.?²⁹ Hoewel zijn resultaten hier goed waren, heeft hij deze opleiding om onbekende redenen toch niet afgemaakt.

In Amsterdam nu zou Vincent de gelegenheid krijgen om zijn opleiding op het vereiste niveau te brengen. Vele familieleden waren hem behulpzaam. Bij oom Jan, een directeur van een marinewerf, mocht hij in komen wonen. Dominee Stricker, die met een zus van zijn moeder getrouwd was, bezorgde hem goede docenten.

Hij kon zijn vader nu vergelijken met diens broers: „Telkens als ik Oom Vincent weer zie, treft mij opnieuw iets onbeschrijflijks liefs en ik zou zeggen goeds en geestigs dat in hem is, wat het is weet ik niet. Pa heeft nog veel meer, en Oom Jan heeft het in een andere vorm”.³⁰

Hoewel van verschillende kanten op hem werd toegezien en hij zich aantrekkelijke uitstapjes ontzegde, viel het studeren niet mee: „Toch zijn Grieksche lessen in het hartje van Amsterdam, in het hartje van den Jodenbuurt, op een zeer warmen en drukkenden zomermiddag, met het gevoel dat vele moeilijke examens, die door zeer geleerde en listige Heeren professoren zullen worden afgenomen, boven het hoofd hangen, wel eens meer benauwend dan de Brabantsche korenvelden die nu wel mooi zullen zijn op zulk een dag”.³¹

Vincent bleef door de brieven van zijn vader het reilen en zeilen van de Ettense hervormde gemeente geïnteresseerd volgen: de diensten, het aantal dopelingen, de zieken. De kerk kreeg in deze tijd een grondige opknapping: de muren, het voorportaal en de consistorie werden gewit en het orgel geverfd. Enthousiast schreef hij aan Theo: „Wat zou iemand als Pa, die zoo menigmaal, des nachts ook, met een lantaarn voorzien, tochten maakt b.v. naar een zieke of stervende, om met hem te spreken over Hem, wiens woord ook nog een licht is in den nacht van lijden en doodsangst, gevoel hebben voor etsen van Rembrandt, zooals de vlucht naar Egypte bij nacht, of de begrafenis van Jezus”.³²

De kerstdagen brachten de twee broers weer in Etten door. Vincent bleef totdat voor zijn vader de drukte achter de rug was, om met hem over zijn studie te spreken. Hij kreeg daardoor de kans de naaischool van zijn moeder te bewonderen, die ze in de consistorie hield voor de Ettense kinderen. In dezelfde ruimte gaf haar man in de wintermaanden wekelijks bijbellezing. Bij de verbouwing in 1821 had men het voormalige priesterkoor door een wand van de rest van het gebouw gescheiden, waardoor een consistoriekamer en een rechthoekige ruimte voor de kerkdiensten ontstaan waren.

Met de goede raadgevingen van zijn vader begon Vincent het nieuwe jaar weer vol goede moed te studeren. Nog geen maand later bracht zijn vader hem een tegenbezoek en samen bekeken ze de resultaten van zijn studie. Dit alles mocht echter niet baten: Vincent hield het niet vol. In juli 1878 was hij weer in Etten om voor de zoveelste maal een andere wending aan zijn leven te geven.

Toch nog mogelijkheden?

Nu de studie voor het staatsexamen mislukt was, kon Vincent in Nederland geen opleiding tot predikant gaan volgen. Toch hoefde hij zijn ideaal niet helemaal op te geven. Eind juli gingen Vincent, zijn vader en de methodisten dominee Mr. Jones uit Isleworth naar Brussel om de Opleidingsschool van Evangelisten te bezoeken. Tot hij geplaatst kon worden, bleef hij in Etten, waar hij genoot van de natuur en het wandelen met zijn vader. Ook met zijn jongere broer Cor trok hij er veel op uit. Deze zat op de lagere school in Etten en had nu vakantie. Samen gingen ze „naar de hei en 't mastbosch een eind voorbij het moleneind, en gingen hei halen voor zijn konijnen, die daar blijkbaar veel van houden, en het een en ander om een bloemenmandje mee te vullen. Wij zaten eenigen tijd in 't mastbosch en teekenden samen een kaartje van Etten en omstreken met den Bremberg, Sprundel, 't Heike en de Hoeven”.³³ De kerken werden niet vergeten.

Voor Vincent was dit niet de eerste situatieschets die hij tekende. In augustus 1877 had hij bij een uittreksel uit de bijbel van de reizen van Paulus een kaart getekend. In dat jaar had hij als sinterklaascadeautje zijn ouders een zelfgemaakte kaart geschonken. Waarschijnlijk is dit de kaart van het Heilig Land die Mr. Benno J. Stokvis bedoelt, als hij in 1926 beschrijft hoe de toenmalige dominee Dijkman hem een dergelijke kaart had laten zien, die door Vincent was vervaardigd en jarenlang in de consistoriekamer had gehangen.³⁴

In augustus werden de Brusselse plannen vaster omljnd, maar voor hij naar België zou gaan, wilde Vincent eerst het huwelijk van zijn oudste zuster Anna bijwonen. Deze trouwde met de kalkfabrikant Joan Marius van Houten uit Leiderdorp.³⁵ Het burgerlijk huwelijk werd op 22 augustus op het Ettense raadhuis voltrokken. Hierbij fungeerde Vincent als getuige evenals zijn gelijknamige oom uit Princenhage. Het kerkelijk huwelijk werd door dominee Van Gogh zelf ingezegend. Dit was één van de vijf huwelijken, die tijdens zijn ambtsperiode in de Ettense kerk werden gesloten.

Na een proefperiode van drie maanden op de opleidingsschool te Brussel moest voor het praktische werk een aanstelling tot evangelist

volgen. Vincent kreeg deze echter niet: de studie vormde nu niet het struikelblok, maar wel de aanpassing. Na beraadslaging met zijn vader trok hij naar de Borinage om zich toch met evangelisatiewerk bezig te houden. Hier bracht hij dit jaar de kerstdagen door. „Het volk hier heeft wel iets eigenaardigs van wege zijn eenvoudigheid en goedhartigheid, gelijkterwijs ook het Brabantsche volk te Zundert en Etten”.³⁶ In januari 1879 volgde alsnog een aanstelling voor zes maanden. Vincent ontdekte meer en meer dat hij in deze armoedige mijnstreek de handen uit de mouwen moest steken, maar had dit er graag voor over. Zijn tijdelijke aanstelling werd echter niet verlengd, vanwege zijn overdreven opoffering. Wat nu? Hoe zou de reactie van vader Van Gogh zijn?

Afrekenen en opnieuw beginnen

In augustus 1879 kwam Vincent, die in de Borinage was blijven wonen, op het atelier van een schilderende dominee. Deze „vroeg mij om een van mijn schetsen, een mijnwerkerstype. Ik zit dikwijls tot laat in den nacht te teekenen, om wat souvenirs vast te houden en gedachten te versterken, die het zien van de dingen onwillekeurig opwekken”.³⁷ Van de heer Tersteeg, die in Den Haag zijn chef was geweest, had hij een verfdoois en een schetsboek gekregen. Dit betekende echt nog niet dat hij in zichzelf een toekomstige kunstenaar zag, al begonnen schilderen en boeken zijn belangstelling weer te krijgen.

„Noch zoo versch ligt in mijn geheugen de tijd doorgebracht te Amsterdam. Gij waart er zelf bij om wel te weten wat er is gewikt en gewogen, overlegd en geraadschaft, beredeneerd met wijsheid, hoe het goede bedoeld werd - en toch hoe jammerlijk was het resultaat, hoe bezopen de heele onderneming, hoe schromelijk dwaas”.³⁸ Zijn geloofstwifels, de afnemende bewondering voor zijn vader, de ontgoocheling na zijn mislukte plannen, alles moest worden verwerkt en dat wilde hij alleen doen. Wijze raad had hij genoeg gehad. Een lastpost wilde hij niet zijn, na „zooveel verdeeldheid, ellende en verdriet in ons midden en in ons thuis, door mij veroorzaakt”.³⁹ Hij vreesde, dat zijn nietsdoen verkeerd zou worden uitgelegd, terwijl hij het voor zichzelf noodzakelijk vond om weer vertrouwen in de toekomst te krijgen. „En gelijk ik wel

wenschte dat wij niet van elkaar vervreemden, zoo is dat ook het geval met betrekking tot allen thuis".⁴⁰ De correspondentie en bezoeken worden schaars. Vincent probeerde in de komende jaren een zware crisis alleen door te komen.

Waarschijnlijk pas in juli 1880 volgde er weer een brief aan Theo, nadat deze geld voor hem had gegeven aan zijn ouders. Hij voelde zich een gekooide vogel, die belemmerd werd in zijn natuurlijke bewegingen, al wist hij niet hoe die eruit zouden moeten zien. Maar de oplossing was nabij!

Hij besloot zich te bekwamen in de schilderkunst, verliet in november de Borinage en vestigde zich in Brussel. „Te Cuesmes, jongen, had ik het geen maand langer uitgehouden zonder ziek te worden van misère. Ge moet U niet verbeelden dat ik hier rijk leef, want mijn eten bestaat voornamelijk in droog brood, en wat aardappelen of kastanjes, die de lui hier aan de hoeken van de straten verkopen".⁴¹ Hij volgde nu niet meer de weg, die zijn vader hem zo graag had zien opgaan, maar de richting die zijn broer Theo hem al vaker gewezen had. Deze werkte nog steeds bij kunsthandel Goupil, maar vanaf 1878 in Parijs. De verhouding tussen beide broers veranderde. Vincent werd van Theo afhankelijk, omdat hij zijn levensonderhoud betaalde en „zodoende mij krachtdadig helpt om vooruit te scharrelen".⁴² De kunstenaar probeerde zijn wensen dan ook zo klein mogelijk te houden en hoopte zo vlug mogelijk ergens als tekenaar de kost te kunnen verdienen. In Brussel berekende hij, dat hij met 100 francs per maand rond zou kunnen komen.

Door de bereidheid van Theo om in het onderhoud van Vincent te voorzien moet het gezin Van Gogh wel van een drukkende last bevrijd zijn. Vader Van Gogh had nog twee opgroeiende kinderen wier opvoeding ook geld kostte. Het tractement van de predikant was zo bescheiden, dat het gezin moeite had om rond te komen. Dat de oudste zoon nu al 27 jaar was en nog steeds niet op eigen benen kon staan zal de ouders wel met zorg vervuld hebben. Ondanks de moeilijke financiële omstandigheden was toch iedereen welkom op de Ettense pastorie.

Een heugelijk feit in de familie Van Gogh was de geboorte van het eerste kleinkind. In de zomer van 1880 kregen Anna en Joan van Houten een dochtertje. Deze Sara Maria van Houten werd op 29 augustus

door opa Van Gogh in de Ettense kerk gedoopt. Een half jaar later was er weer een feestelijke gebeurtenis: Vincents jongere zuster, de achttienjarige Wil, werd na afgelegde belijdenis des geloofs als lidmaat der gemeente aangenomen. Daarvóór waren in de kerk enkele veranderingen aangebracht: de kerkvoogdij had op 10 oktober goedgekeurd, dat de balustrade tussen de banken van kerkvoogden, notabelen, ouderlingen en diakenen en de rest van de kerk zou worden verlaagd. Er mochten ook twee nieuwe banken worden gemaakt: één voor de voorlezer en één voor het predikantengezin.

Via Theo leerde Vincent de vijf jaar jongere schilder Anton van Rappard kennen. Deze Zeistenaar had enkele jaren in Amsterdam op de kunstacademie gezeten. Hun belangstelling voor natuur en arbeiders kwam aardig overeen. Van Rappard kende echter geen geldzorgen. Hij had in Brussel een ruime werkkamer, waar Vincent dagelijks welkom was om te tekenen. Vincent beseftte, dat hij zich moest oefenen in de problemen van het perspectief en de anatomie. Hiervoor zou hij graag contact hebben met oudere schilders of lessen volgen op een tekenacademie. Ook had hij behoefte aan modellen. Het liefst zou hij een collectie van verschillende folkloristische kostuums en kleding van mijnwerkers, vissers en andere werklieden hebben gevormd.

Toen Van Rappard Brussel verliet, moest er een andere oplossing gezocht worden, want op zijn eigen kamer kon Vincent door gebrek aan ruimte en licht niet tekenen. „'t Goedkoopste was allicht dat ik dezen zomer te Etten doorbracht, er is daar stof genoeg”, schreef hij aan Theo. „Komt U dit wenschelijk voor, kunt ge Pa er over schrijven, ik ben bereid mij te schikken in kleeding, of iets anders (. . .) Er zal altijd, hetzij in of buiten de familie verschillend over mij geoordeeld of gesproken worden, en men zal steeds de meest uiteenlopende meeningen hooren opperen. En dat neem ik niemand kwalijk, daar betrekkelijk slechts zeer weinig menschen weten, waarom of een teekenaar zoo of zoo doet”.⁴³ Enkele weken later organiseerde vader Van Gogh een samenkomst op de pastorie met Theo en Vincent om de zaak nader te bespreken. Geen tekenacademie, geen artistieke omgeving, nee voorlopig zou de kunstschilder terug naar zijn ouders gaan.

Eind april 1881 kwam Vincent in Etten wonen. Hij werd echter eerst op 18 augustus in het bevolkingsregister van de gemeente ingeschreven. Hierin wordt als zijn beroep kunstschilder vermeld. Hij zal hieraan dezelfde inhoud hebben gegeven als aan het woord 'artiest', dat „in zich sluit de beteekenis van: altijd zoeken, zonder ooit volmaakt te vinden. Het is juist het tegenovergestelde van te zeggen „ik weet het al, ik heb het al gevonden. Dat woord beteekent voor zoover ik weet: „ik zoek, ik jaag er naar, ik ben er met mijn hart bij”.⁴⁴

Binnen de hervormde gemeente traden enkele veranderingen op door het wegvallen van vertrouwde personen. Na bijna zestig jaar het kerkorgel te hebben bespeeld overleed op 25 mei 1880 de vijfenzeventigjarige Johannes Oostrijk. Er werden nu drie personen tot organist benoemd, die om de beurt 's zondags en de rest van die week zouden spelen. Per jaar ontving ieder hiervoor twintig gulden. Dominee Van Gogh stelde met zijn bekende nauwgezetheid een „Instructie voor de personen, die door kerkvoogden der Hervormde Gemeente te Etten zijn benoemd tot het bespelen van het orgel in de Hervormde kerk te Etten” samen. In november 1881 overleed mevrouw Claes, die samen met haar man achtenveertig jaar de kostersfunctie had vervuld. Voorlopig zou haar schoonzoon, de timmerman Alexander de Graaf, deze taak overnemen. In maart 1881 verhuisde dominee Mijs vanuit Oudenbosch naar Simonshaven (Z.H.). Twee maanden later volgde dominee J. G. Krol hem op. De administratie van de Hoevense hervormde gemeente werd opgedragen aan Theo van Gogh. Eén van de Ettense organisten, J. D. Claes Jacobzn. werd nu ook in Hoeven aangesteld als organist, waarvoor hij vijfentwintig gulden per jaar ontving.

Vincent was vol goede moed. „Ik ben toch zoo blij, dat het alzo is geschikt, dat ik eenigen tijd rustig hier kan werken, ik hoop zooveel studies te maken als ik maar kan, want dat is het zaad waar later teekeningen van komen”.⁴⁵ Meer dan vijftig tekeningen zou hij in Etten maken. Hij werkte op Igres papier dat „de kleur heeft van ongebleekt katoen of linnen”⁴⁶ waaraan Theo hem moest helpen, omdat hij zelf alleen aan glad, ongegreineerd papier kon komen. In het begin gebruikte

hij potlood „opgewerkt of uitgehaald met de pen, desnoods met een rietpen, die breder werkt”.⁴⁷ Na in augustus een bezoek aan zijn aangetrouwde neef, de Haagse schilder Anton Mauve (1838-1888) gebracht te hebben, ging hij ook conté gebruiken en begon hij met „het penseel en de doezelaar er in te werken, met wat sepia of O.-I.-inkt, en nu en dan eens met wat kleur”.⁴⁸

Als het weer hem verhinderde om buiten te werken, oefende hij zich in het copiëren van schilderijen van onder andere de laat-middeleeuwse schilder Albrecht Dürer of van Jean François Millet, die als eerste sociale misstanden verbeeldde. Ook portretteerde hij zijn zus Wil. Kort daarop verliet zij het ouderlijk huis en zal ze een werkkring hebben gevonden. Bij het gemeentebestuur kwam op 1 juli 1881 een vraag naar haar verhuisdatum binnen vanuit de gemeente Weesp, waarop ze een dag later in het bevolkingsregister werd uitgeschreven. Ook van zijn vader maakte Vincent een portret, maar hiervoor gebruikte hij een foto als voorbeeld. Twee jaar later wilde hij zich wagen aan „het figuurtje van Pa op een heipad; 't figuur streng geteekend met karakter, en zooals ik zeg een stuk bruine heigronnd waardoor een smal wit zandpad, en een luchtje met wat passie aangezet en even uitgedrukt. Dan b.v. Pa en Moe gearmd - in een herfst entourage of met een beukeheggetje met dorre bladen”.⁴⁹ Maar dit plan voerde hij niet uit. In 1888 verweet hij zichzelf geen familieportretten geschilderd te hebben, omdat de zwart-wit foto, die hij van zijn moeder gekregen had, hem niet beviel, maar toen was het te laat.

Het liefst werkte Vincent op de hei. Tussen Seppe en het Liesbos was hij vaak te vinden. Hij tekende „o.a. een hut op het Heike [. . .] en ook die schuur met mosdak op den Roosendaalschen weg, die ze hier de Protestantsche schuur noemen. [. . .] Dan de molen daar vlak tegenover op het weiland, en de olmboomen op het kerkhof”.⁵⁰ Ook maakte hij studies van houthakkers die een mastbos aan het kappen waren en van werktuigen zoals kar, ploeg, eg en kruiwagen. Naast deze gereedschappen voor de landbouw trokken ook andere zijn aandacht. „Er zijn tegenwoordig geen spinnewielen meer, en dat is voor schilders en teekenaars wel erg jammer, evenwel er is iets voor in de plaats gekomen dat niet minder pittoresk is, en dat is de naaimachine”.⁵¹ Ook de werkplaatsen van de smid, timmerman en klompenmaker bezocht hij.

Het meest meende hij te leren van het modeltekenen. „Spitters, zaaiers, ploegers, mannen en vrouwen, moet ik nu onophoudelijk teekenen. Al wat tot het buitenleven hoort, onderzoeken en teekenen”.⁵² Het ging hem er vooral om de juiste houdingen te vinden, waarvoor hij de figuren telkens opnieuw moest neerzetten. Vooruitgang in de modellen werkte indirect door op zijn overige werk en „voor iemand die een figuur heeft leeren aanklappen, en vasthouden tot 't op zijn pooten op papier staat, is in den tegenwoordigen tijd nog wel wat te verdienen ook”.⁵³ Het was voor hem vanzelfsprekend, dat hij de mensen die voor hem model stonden, betaalde. Hij had er wel moeite mee zijn bedoelingen aan hen over te brengen. „Boeren en burgers zijn desperaat verstoekt op 't punt waar ze niet af willen, dat n.l. men niet anders moet willen poseeren dan in zijn zondagspak, met onmogelijke plooiën, waar noch knie, noch elleboog, noch omoplaten, noch eenig ander lichaamsdeel zijn karakteristiek deukje, of verhevenheid in heeft gemerkt”.⁵⁴ Personen die meerdere malen voor hem poseerden waren de arbeiders Kauffman en Schuitemaker en mevrouw Oostrijk. In oktober werd hij helemaal gefascineerd door het herfstige beeld van de weg naar het station met zijn schitterende oude knotwilgen, waarvan hij zeven grote studies zou maken.

In het begin van de zomer logeerde Anton van Rappard enkele weken op de Ettense pastorie. De twee vrienden zullen samen veel te bespreken hebben gehad. Vincent troonde hem mee de natuur in om te schilderen en te tekenen. Ook binnenshuis werd er gewerkt en zelfs tijdens de preek van de Leurse dominee Jan Gerrit Kam zat Van Rappard te tekenen. Ze wisselden boeken uit en bleven corresponderen na het bezoek. Met de activiteiten die zijn vriend ondernam, kon Vincent het niet altijd eens zijn. Zo was hij niet zo voor het naakttekenen en het volgen van lessen op een tekenacademie. Volgens hem moesten ze „werken naar de Hollandse natuur [figuur en landschap]. Dan zijn we ons zelf, dan voelen we ons thuis, dan zijn we in ons element. [. . .] wij moeten niet vergeten dat onze wortel in Hollandsche aarde zit”.⁵⁵

Hoe Vincent in deze tijd tegenover zijn ouders stond, beschrijft hij aan zijn broer Theo als volgt: „Pa en Moe zijn erg best, (. . .) doch helaas! praktischen raad kunnen zij ons in vele gevallen niet geven, en

er zijn gevallen waarin zij met de beste bedoelingen ons niet begrijpen. Dat ligt niet zoo zeer aan hen of aan ons, dan aan 't verschil van leeftijd en 't verschil van denkwijzen en 't verschil van omstandigheden . . . Maar - dat ons thuis ons rustpunt is en blijft, kome wat kome, en we wel doen dat te apprecieeren, en verplicht zijn van onzen kant dat thuis te eeren dat ben ik ten eenenmale met U eens".⁵⁶ Het onbegrip van zijn ouders voelde de kunstschilder zeer sterk, toen hij verliefd werd op zijn nicht Cornelia Vos-Stricker, die in 1878 weduwe geworden was. Ze logeerde in de zomer met haar achtjarig zoontje Johannes in Etten. Terwijl Vincent weigerde terug te kijken naar de achter hem liggende zwaar-moedige periode en ondanks alles optimistisch wilde blijven, bleef zij voor zijn gevoel te lang stilstaan bij het verlies van haar man. Toen hij haar zijn liefde verklaarde, wees zij hem af met de doordringende woorden „neen, nooit, nimmer".⁵⁷ Hierin wilde hij niet berusten en na haar vertrek bleef hij haar brieven schrijven. Terwijl hij er naar snakke over zijn gevoelens te spreken, verklaarde vader Van Gogh de zaak voor „ontijdig en onkiesch"⁵⁸ en probeerde zijn moeder hem met troostwoorden te helpen. Ook andere familieleden waren op de hoogte, maar sympathie zou hij bij hen pas kunnen vinden als hij „iemand zal geworden zijn, die op zijn minst f 1000 per jaar verdient".⁵⁹

Eind november had Vincent voldoende geld voor een reisje naar Amsterdam, waar hij een van gedachten veranderde Cornelia hoopte te treffen. Drie dagen achter elkaar bezocht hij haar ouderlijk huis en sprak er met haar ouders, maar ze liet zich niet zien. Daarna vertoefde hij enkele weken in Den Haag, waar Anton Mauve hem weer hielp met schilderen en aquarelleren. Deze raadde hem aan een grotere ruimte te zoeken voor het werken met modellen, omdat hij dan beter inzicht zou krijgen in de juiste verhoudingen.

De hoopvolle, positieve waardering van Mauve gaf Vincent weer energie en de verstandhouding tussen hem en zijn ouders verbeterde na zijn terugkeer, maar dit was niet van lange duur. Toen Vincent met Kerstmis niet gedwongen wilde worden om naar de kerk te gaan, kwam het tot een uitbarsting. Na een heftige woordenwisseling verliet de kunstschilder het ouderlijk huis.

Hij zocht zijn toevlucht bij Anton Mauve in Den Haag. In een in

BEVOLK

's Gravenhage, den 19 July 1862.

nr. 1269

Receivd 20 July 1862
nr. 20

Naar aanleiding van Z. M. besluit van 3 November 1861 (Staatsblad n°. 94), heb ik de eer U te verzoeken mij te doen toekomen een Getuigschrift bij verandering van woonplaats ten behoeve van

Pieter Willem van Gogh,
geb. te Zundert 30 April 1853

binnen Uwe Gemeente gewoond hebbende *byden vader F. v. Gogh*

De Ambtenaar van den Burgerlijken Stand,
F. M. VAN DER DUIJN.

Den Heer Ambtenaar van den
Burgerlijken Stand

J. H. van Leeuwen

aanbouw zijnde wijk aan de noord-oostelijke rand van de stad kon hij een kamer huren. Bij het inrichten van deze woon- en werkruimte stond Mauve hem terzijde. In de zeventiger jaren hadden zich in deze stad vele landschap- en genreschilders gevestigd, die sinds 1877 werden aangeduid als de Haagse school. Een van de bekende werken was het Panorama van Scheveningen van Hendrik W. Mesdag, dat in de zomer van 1881 tentoongesteld was. Wat Vincent in Etten gemist had, mensen met dezelfde idealen, kunstbroeders onder elkaar, goede raadgevingen voor het verbeteren van zijn schilderwerk, hoopte hij hier te vinden.

Het afscheid

Theo keurde Vincents handelwijze af en wees hem erop hoezeer zijn vader er onder leed. Rond de jaarwisseling schreef Vincent een brief aan zijn ouders, waarin hij hen op de hoogte bracht van zijn nieuwe verblijfplaats. Pas als zij meer begrip voor hem zouden tonen, wilde hij de ruzie bijleggen. „Etten is verloren en het Heike, *maar ik zal iets anders zoeken terug te winnen*”.⁶⁰ Aan zijn Brabantse studies kwam voorlopig een einde. Regelmatig haalde hij wel Ettense tekeningen tevoorschijn om er kleur op aan te brengen of de uitgevoerde ideeën nog eens te bestuderen.

Eerst op 20 juli 1882 werd Vincent in het bevolkingsregister van de gemeente Etten-Leur uitgeschreven, nadat er vanuit Den Haag om zijn verhuisdatum was gevraagd. Het zou twee jaar duren voordat hij Brabant weer zou zien. In die tijd veranderde er veel voor de familie. In september 1881 had dominee Van Gogh een beroep ontvangen van de hervormde gemeente te Grevenbicht in Limburg, waarvoor hij had bedankt. Zeven maanden later kwam er een beroep vanuit Nuenen. Op 23 april 1882 maakte de dominee aan de Ettense hervormden bekend, „dat hij, hoe zeer waardeerende de gehechtheid van deze gemeente zich echter gedrongen heeft gevoeld het beroep naar de Hervormde Gemeente te Nuenen c.a. aan te nemen”.⁶¹

Om de komende vacature aantrekkelijker te maken deed hij in de kerkeraadsvergadering van 28 mei een poging het tractement voor de predikant te verhogen. Hiervoor had hij de ontvangsten en uitgaven van de diakonie en het kerkefonds van de periode 1871 tot 1880 overzichte-

lijk bij elkaar geplaatst. In een brief had hij uiteen gezet, hoe het mogelijk zou zijn om uit het batig saldo van de diakonie ieder jaar een bepaald deel aan het tractement toe te voegen. De f 910,— zou hij willen optrekken tot het dan nog minimaal bedrag van duizend gulden. De voorbereidende werkzaamheden waren echter vergeefs: het voorstel werd door de kerkeraad verworpen.

Op 6 augustus nam dominee Theo van Gogh afscheid van de Ettense gemeente met een tekst uit 2 Cor. 13 : 11b „leeft in vrede; en de God der liefde en des vredes zal met U zijn”. Hij liet alles over aan de consulent J. G. Kam uit Leur. De administratie van de Hoevense gemeente had hij aan dominee Krol uit Oudenbosch overgegeven.

De invulling van de vacature bleek inderdaad niet van een leien dakje te gaan. Vier dominees werden beroepen, waaronder de consulent zelf, maar allen bedankten. De opvolger van Van Gogh werd Jacob Mijs, die eerder in Oudenbosch dominee was geweest en nu in Simonshaven stond. Op 14 mei 1883 deed hij zijn intrede in Etten. Samen met zijn vrouw, Agatha Wilhelmina Heerma van Voss, een zuster van de Leurse suikerbaron Sijbrand Heerma van Voss, en hun kinderen betrok hij de pastorie.

Toen dominee Van Gogh op 28 maart 1885 in zijn nieuwe standplaats Nuenen overleed, werd er ook in Etten aan hem gedacht. Dominee Mijs tekende in het notulenboek van de kerkeraad op: „Had hij door zijn trouw en ijver zich veler achting en liefde verworven, geen wonder dat deze tijding dan ook met diepe aandoening werd vernomen”.⁶²

Het kunstenaarschap van Vincent van Gogh is tegenwoordig algemeen erkend. Het jaar 1881 staat bekend als zijn Ettense periode. Jammer genoeg zijn niet alle tekeningen, die hij hierin vervaardigde, bewaard gebleven. Ook andere dingen verdwenen in de loop der jaren: de pastorie werd in 1905 vervangen door een andere en deze werd weer gesloopt bij de verdubbeling van de rijksweg tussen Breda en Roosendaal in de jaren zestig; het station verdween; de molen aan de Roosendaalseweg werd afgebroken; in het brandspuithuisje werd in 1953 een Mariakapelletje gevestigd; de hervormde gemeente werd in 1965 samengevoegd met die van Leur, waarna het kerkgebouw leeg kwam te staan;

het hervormde kerkje van Hoeven werd in 1956 gesloopt. De veranderingen maken het des te moeilijker ons een beeld te vormen van de omgeving waarin Vincents talenten zich begonnen te ontplooiën.

AANTEKENINGEN

- ¹ *Verzamelde brieven van Vincent van Gogh. Uitgegeven en toegelicht door J. van Gogh-Bonger.* (5e druk, Amsterdam-Antwerpen, 1973). Hier verder aangehaald als „Brieven”.
- ² Het archief van de Hervormde Gemeente Etten (AHGE) bevindt zich in de archiefbewaarplaats van de gemeente Etten-Leur (GAEL).
Dominee L. Aalders publiceerde „Het gezin Van Gogh te Etten bij Breda (1875-1882)” in *Stemmen des Tijds* (1937?), p. 250-258). Hij baseerde zich gedeeltelijk op dezelfde bronnen.
- ³ *Beschouwingen over de economische en sociale situatie in de Baroniegemeenten rond 1862.* (Etten en Leur door drs. C. Th. Lohmann) In: *De Oranjeboom XV* (1962) p. 108-122.
Lohmann, C. Th., „Historisch perspectief”. In: *Wie, Wat, Waar? Gids voor Etten-Leur.* (Etten-Leur, 1977), 5e druk, p. 5-14.
Lohmann, C. Th., „S. C. J. Heerma van Voss. Zijn leven en zijn werk”. In: *Rondom „De Schenkkan” te Leur*, 1981, p. 73-85.
- ⁴ Buijks, H. G. J., *Ettenaren rondom hun kerk, wederwaardigheden van een oude parochie in West-Brabant: Sint-Lambertus te Etten ± 1250-1877.* (Etten-Leur, 1977).
- ⁵ Een beeld van Zundert ten tijde van Vincent's jeugdijaren wordt geschetst in: Brekelmans, F. A., „Vincent van Gogh en Zundert”. In: *De Oranjeboom VI* (1953) p. 48-59.
- ⁶ GAEL, AHGE, Ingekomen stukken 31-7-1875.
- ⁷ Brieven, nr. 33, 13-8-1875.
- ⁸ In het bevolkingsregister (GAEL) werd ook de twintigjarige Anna van Gogh ingeschreven. Op 13 augustus 1875 schreef Vincent aan Theo: „in de gegeven omstandigheden vind ik het goed dat W. met A. meegaat”. (Brieven, nr. 33). Hieruit zou ik eerder afleiden, dat A (= Anna) W (= Wil) heeft uitgenodigd om bij haar te logeren en beiden in Etten waren bij de bevestiging. Anna zal daarna niet bij haar ouders gebleven zijn, maar haar werkzaamheden in Engeland (?) hebben hervat.
- ⁹ Brieven, nr. 44, 9-11-1875.
- ¹⁰ GAEL, AHGE, Minuut van een brief van kerkvoogden en notabelen aan het Provinciaal College van Toezicht, 31-8-1875.
- ¹¹ GAEL, AHGE, Notulen kerkvoogden en notabelen, 1-6-1876.
- ¹² GAEL, AHGE, Notulen kerkvoogden en notabelen, aantekening van dominee Van Gogh, 1-8-1876.
- ¹³ Brieven, nr. 99, 31-5-1877.
- ¹⁴ Brieven, nr. 37, 12-9-1875.
- ¹⁵ Brieven, nr. 39a.
- ¹⁶ Brieven, nr. 43.
- ¹⁷ Brieven, nr. 45.
- ¹⁸ Moeder Anna Carbentus was een dochter van een Haagse boekbinder.

- 19 Brieven, nr. 79.
 20 Brieven, nr. 82, 25-11-1876.
 21 Brieven, nr. 82a.
 22 Brieven, nr. 83, 31-12-1876.
 23 *ibid.*
 24 Brieven, nr. 85.
 25 Brieven, blz. 109.
 26 Brieven, nr. 89, 22-3-1877.
 27 GAEL, AHGE, Minuut van een brief van kerkvoogden en notabelen aan burge-meester en wethouders van de gemeente Etten en Leur, 22-7-1877.
 28 Brieven, nr. 126, 15-11-1878.
 29 Zie hiervoor Brekelmans a.w. blz. 53-55 en Eerenbeemt, H. F. J. M. van den, *De onbekende Vincent van Gogh, leren en tekenen in Tilburg*. (Tilburg, 1972).
 30 Brieven, nr. 104, 3-8-1877.
 31 Brieven, nr. 103, 27-7-1877.
 32 Brieven, nr. 110, 18-9-1877.
 33 Brieven, nr. 123, 22-7-1878.
 34 Stokvis, B. J., *Nasporingen omtrent Vincent van Gogh in Brabant*. (Amsterdam, 1926), p. 21.
 35 Volgens het bevolkingsregister (GAEL) was Anna na haar verblijf in Engeland, waarvan hier geen melding wordt gemaakt, op 8 april 1877 naar Hengelo (G) verhuisd. Ze zal hier haar toekomstige echtgenoot voor het eerst hebben ontmoet bij diens ouders, die volgens de huwelijksakte (GAEL, Register van huwelijken, 22-8-1878) in Hengelo woonden.
 36 Brieven, nr. 127, 26-12-1878.
 37 Brieven, nr. 131, 5-8-1879.
 38 Brieven, nr. 132, 15-10-1879?
 39 *ibid.*
 40 *ibid.*
 41 Brieven, nr. 138, 1-11-1880.
 42 Brieven, nr. 142, 2-4-1881.
 43 *ibid.*
 44 Brieven, nr. 192.
 45 Brieven, nr. 144, 1-5-1881.
 46 Brieven, nr. 149.
 47 Brieven, nr. 146.
 48 Brieven, nr. 150, september 1881.
 49 Brieven, nr. 299.
 50 Brieven, nr. 145.
 51 Brieven, nr. 146.
 52 Brieven, nr. 150.
 53 *ibid.*
 54 Brieven, nr. 148.
 55 Brieven, nr. R2, blz. 18, 15-10-1881.
 56 Brieven, nr. 155.
 57 Brieven, nr. 153.
 58 Brieven, nr. 155.
 59 Brieven, nr. 153.
 60 Brieven, nr. 169.
 61 GAEL, AHGE, Notulen kerkeraad, aantekening van dominee Van Gogh, 23-4-1882.
 62 GAEL, AHGE, Notulen kerkeraad, aantekening van dominee Mijs, 28-3-1885.